

प्रकरण पहिले
विषय प्रवेश.

- [अ]
- [अ] प्रास्ताविक
- [आ] समस्येची निवड
- [इ] समस्या विधान
- [ई] "समस्येचे महत्त्व व गरज"
- [उ] अभ्यासाची उद्दिष्टे
- [ऊ] संदर्भ साहित्याचे समालोचन
- [ए] संशोधनाची कार्यपध्दती
- [ऐ] संशोधनाच्या मर्यादा
- [ओ] प्रकरणाचे नियोजन

प्रकरण १ ले

विषय प्रवेश

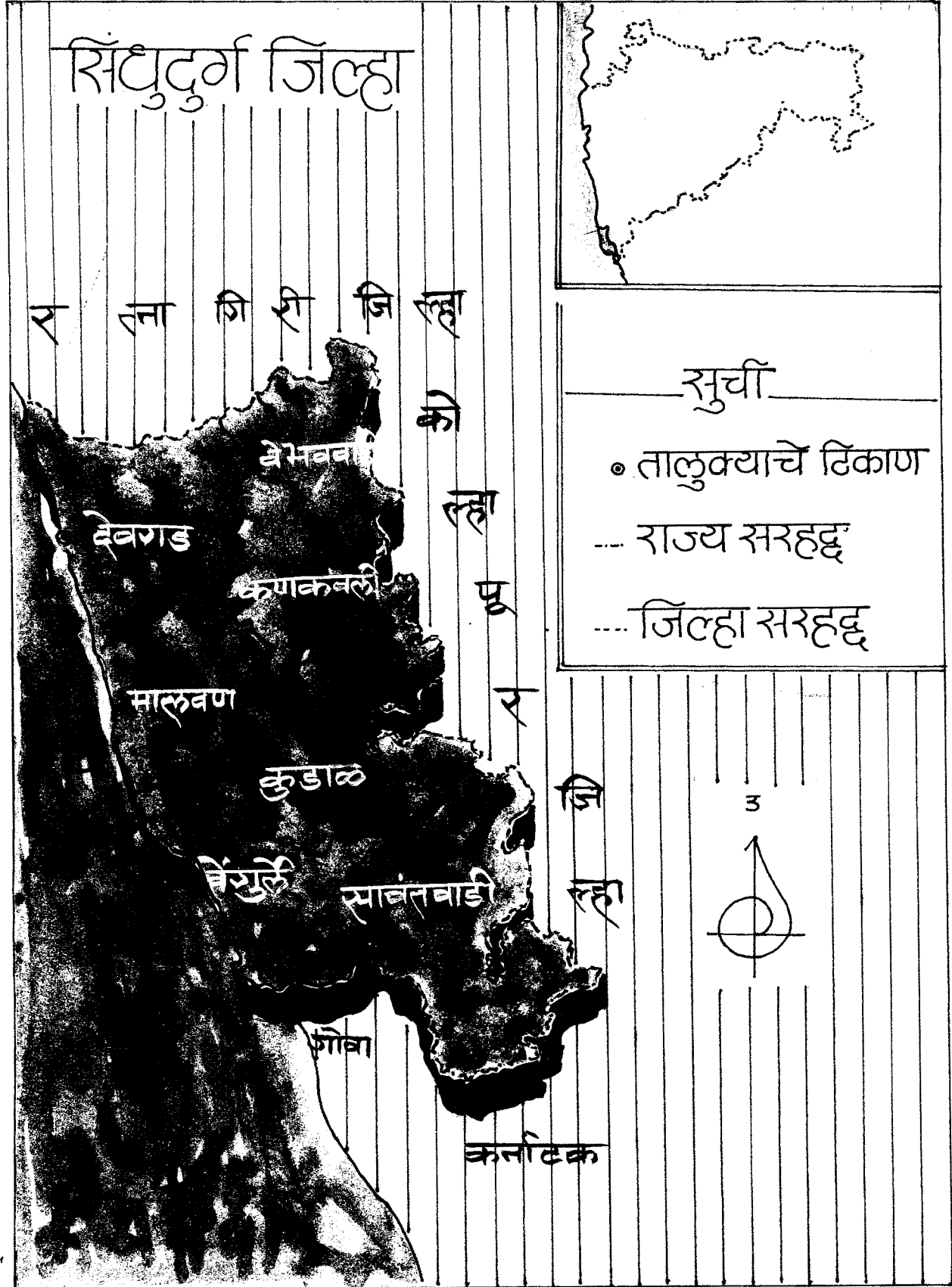
१. [अ] प्रास्ताविक:-

निसर्गसंपन्न आणि विकासाची पूर्णपणे क्षमता असलेला हा छोटासा सिंधुदुर्ग जिल्हा निर्माण होऊन आज सुमारे दहा वर्षे पूर्ण झाली आहेत. १ मे १९८१ रोजी रत्नागिरी जिल्ह्याचे विभाजन होऊन पूर्वीच्या दक्षिण रत्नागिरी भागाचा सिंधुदुर्ग जिल्हा निर्माण झाला. मालवण नजिक असलेल्या सिंधुदुर्ग या अभेद जुलु दुगाचे ऐतिहासिक नाव 'सिंधुदुर्ग' जिल्ह्यास देण्यात आले. जिल्ह्याची ती एक प्रमुख प्रेरणा आहे. हिंदवी त्वराज्याचे संस्थापक शिवछत्रपतीच्या पवित्र पदस्पर्शाने पुनित झालेली ही एक ऐतिहासिक भूमि आहे. आजच्या सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात १३ किल्ले ऐतिहासिक स्मारकांच्या स्माने आपणास गतैतिहासाची साक्ष देत आहेत.

सिंधुदुर्ग जिल्हा आपली थोर ऐतिहासिक परंपरा व आपले आंगळे भौगोलिक वैशिष्ट्य टिकवून भारताच्या एकात्मतेत व ऐश्वर्यात भर घालत आहे. सिंधुदुर्ग जिल्ह्याचा हा मालवणी मुख्य निसर्गसंपन्न आहे. समुद्र किनारे, खाड्या, सुंदर चौपाट्या आणि ऐतिहासिक किल्ले असलेला हा मुख्य अप्रतिम निसर्ग सौंदर्याने बहारलेला, नटलेला आहे. निसर्गनिर्मित आणि मानवनिर्मित सौंदर्याचा सुतिमंत अविष्कार सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात जसा आढळून येतो, तसा इतरत्र सहसा आढळून येत नाही हे वास्तव आहे.

"राज्यात सर्वात कमी आकारमान असलेल्या सिंधुदुर्ग जिल्ह्याचे भौगोलिक क्षेत्रफळ ५०८७.५ चौरस किलोमीटर असून जिल्ह्यास १८० किलोमीटर लांबीचा समुद्र किनारा लाभला आहे. जिल्ह्यात ७०५ खेडी असून, १९८१ च्या जनगणनेनुसार जिल्ह्याची लोकसंख्या सुमारे ७,८०,८९१ इतकी आहे." १

उत्तरेला विजयदुर्गची खाडी, दक्षिणेला तेरेखोलची खाडी, पूर्वेला सह्याद्रीच्या पर्वतरांगा, पश्चिमेला अथांग पसरलेला अरबी समुद्र अशा बंधित्या चौकटीत हा चिमूकला जिल्हा दडलेला आहे.

"जिल्हयात एकूण १३६९ प्राथमिक शाळा, १६५ माध्यमिक शाळा, महाविद्यालये, सुमारे २२०० शिक्षक अध्यापनाचे काम करीत आहेत." २

निसर्गरम्य कोकणाच्या कुशीत विसावलेले सिंधुदुर्ग जिल्हयातील देवगड हे लहानसे पण देखणे गाव. चव्विष्ट मासे व अमृतफळासारखा रसाळ हापूसआंबा यामुळे देवगड हे जगप्रसिध्दक्षाले आहे. प्राचीन काळी देवगड हे अरुम या नावाने ओळखले जात होते. १७०५ मध्ये कान्होजी आग्ने यांनी बांधलेला देवगडचा आरमारी किल्ला आजही इतिहासाची साक्ष देत उभा आहे. १९५८ साली भारत सरकारने प्रवासीबोटी थांबू शकतील असा धक्का देवगड बंदरात बांधला. किल्ल्याच्या पठारावर ब्रिटिशांनी बांधलेल्या लहान दीपस्तंभाच्या जागी भारत सरकारने १९५८ साली सध्याचे दीपगृह उभे केले. देवगड बंदरात येणा-या जहाजांना दिशा दाखविण्याचे काम हे दीपगृह करते. तसेच १९८४ मध्ये देवगड समुद्रकिनारी पवनचक्कीची उभारणी करण्यात आली.

देवगड तालुक्याचे क्षेत्रफळ ७३४ चौरस किलोमीटर असून लोकसंख्या १,०९,५८२ इतकी आहे. या तालुक्यात ६४ खेडी आहेत. तालुक्यात एकूण २०८ प्राथमिक शाळा २५ माध्यमिक शाळा आहेत. देवगडच्या पूर्वेला कणकवली, पश्चिमेला अरबी समुद्र, दक्षिणेला वेंगुर्ले, उत्तरेला राजापूर असून दक्षिणेला अनुक्रमे वाघोटण व आचरा या नद्या आहेत. या तालुक्यात अनेक ठिकाणी सह्याद्रीचे सुळे पश्चिमेकडे उतरलेले आहेत. देवगड तालुक्यातील लोक सर्वसाधारणपणे यातली बोली बोलतात. हापूस आंब्याखेरीज इथे भातशेती व मत्स्यउद्योग केला जातो.

१. [आ] समस्येची निवड:-

कोकणामध्ये सह्याद्रीच्या कुशीत वसलेला हा सिंधुदुर्ग जिल्हा आहे. या जिल्हयात ऐतिहासिक वास्तू, किल्ले व अप्रतिम असे निसर्ग सौंदर्य पाहण्यासाठी मिळते. थोडक्यात या जिल्हयात सर्वत्र इतिहास आणि भूगोल दृष्टीस पडतो. रकीकडे या जिल्हयाला निसर्गाचे वरदान लाभलेले असले तरीही दुसरीकडे या परभुरामाच्या भूमिना निसर्गाने शाप दिला की काय अशी मनात येते.

GARR. BALASAHEB KHARDEKAR LIBRARY
SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR

कारण इतकी नैसर्गिक विविधता व निसर्गाची वेगवेगळी देणगी असूनही हा जिल्हा सर्वच क्षेत्रात मागासलेला दिसून येतो. शैक्षणिक क्षेत्रात तर हा जिल्हा खूपच मागासलेला आहे. विशेषतः महाविद्यालयीन स्तराचा विचार केल्यास भूगोलाची अवस्था अगदी दयनीय अशी झालेली आहे. महाविद्यालयीन स्तरावर हा विषय अतिशय दुर्लक्षित झालेला आहे. सिंधुदुर्ग जिल्हात एकूण ८ महाविद्यालये आहेत, बहुतेक महाविद्यालयांमध्ये गेल्या दशकात वरीष्ठ स्तरावर भूगोल विभागाची स्थापना झाल्याचे दिसून येते. अर्थात हा खूप उशीरा केलेला प्रयत्न आहे. आणि आज महाविद्यालयीन स्तरावर भूगोलाच्या सधःस्थितीचा विचार केल्यास विद्यार्थ्यांच्या अपु-या संक्षेपेमुळे भूगोल विभाग बंद पडतो की काय अशी भीती सर्वच प्राचार्य व प्राध्यापकांना वाटत आहे. तसेच अध्यापक महाविद्यालयांमध्ये सुधदा बहुसंख्य प्रशिक्षणार्थी भूगोल अध्यापन पध्दती ऐवजी इतर अध्यापन पध्दतींना अधिक प्राधान्य देत असल्याचे निदर्शनास येते.

अर्थात महाविद्यालयीन स्तरावर भूगोलाची अशी दयनीय अवस्था होण्याचे कारण म्हणजे शालेय स्तरावर विद्यार्थ्यांच्यामध्ये भूगोलाचे आकर्षण, गोडी व आवड निर्माण करण्यामध्ये भूगोल शिक्षक कमी पडत असावेत असे संशोधकाला वाटते म्हणून भूगोलासारख्या महत्त्वाच्या पण दुर्लक्षित झालेल्या विषयावर संशोधन करावे असे संशोधकाला वाटते.

संशोधनासाठी हा विषय निवडण्याचे दुसरे कारण असे संशोधकांचा या तालुक्याशी गेली पाच वर्षांपासून अगदी घनिष्ठ व जवळचा संबंध आलेला आहे. आणि याच परिसरात संशोधक अध्यापनाचे कार्य करीत असल्यामुळे एक सामाजिक बांधिलकी या नात्याने संशोधनासाठी स्थानिक परिसराची निवड करून विषयाची निश्चिती करण्यात आली.

अध्यापक महाविद्यालयांमध्ये काम करत असताना पाठ निरीक्षणाच्या निमित्ताने तालुक्यातील अनेक शाळांशी संपर्क आल्यामुळे भूगोल अध्यापनाची दुरावस्था निदर्शनास आली म्हणून संशोधकाने या विषयाची संशोधनासाठी निवड केली.

माध्यमिक शाळेमध्ये भूगोल विषयाची गणना सामाजिक शास्त्र या संदर्भात केली जाते.

भूगोल हे एक शास्त्र असून हा विषय सतत गतिमान असा आहे. तेव्हा या विषयाचे अध्ययन अध्यापन करताना निरीक्षण, नोंदी, निवर्कण, अनुमान, कार्य-कारणभाव इत्यादी गोष्टींशी संबंध येतो. आणि त्या दृष्टीकोनातून या विषयाचे आकलन होण्याच्या दृष्टीने अध्यापन स्मृतींचा शोध घेणे उचित ठरेल. या आणि इतर कारणास्तव सदर विषयाची संशोधनासाठी निवड करण्यात आली.

संशोधकाने बी. ए. ला १०० व एम. ए. ला १२०० गुणांसाठी भूगोल विषयाचा अभ्यास केला आहे. त्याच बरोबर बी. एड. ला भूगोल ही प्रमुख अध्यापन पध्दतीची निवड केली होती. शिवाय गेली पाच वर्षे संशोधक भूगोल अध्यापन पध्दतीचे अध्यापन करत आहे. हा विषय मानवी जीवनाशी संबंधित असल्यामुळे संशोधकाला पाहिल्या पासूनच या विषयाचे आकर्षण, आवड व गोडी वाटते. म्हणून सदर विषयाची संशोधनासाठी निवड करण्यात आली आहे.

१. [३] समस्या विधान:-

समस्या विधान खालील प्रमाणे आहे.

"सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील देवगड तालुक्यामधील माध्यमिक शाळांतील भूगोल अध्यापनाच्या समस्यांचा चिकित्सक अभ्यास."

" AN INVESTIGATION OF THE PROBLEMS OF TEACHING GEOGRAPHY IN SECONDARY SCHOOLS OF THE DEVGAD TALUKA IN THE SINDHUDURG DISTRICT."

समस्या विधानातील प्रत्येक शब्दाचा अर्थ खालील प्रमाणे दिला आहे. कारण प्रत्येक शब्दाचा स्पष्ट अर्थ आणि त्याच्या मर्यादा देणे हे अतिशय महत्त्वाचे आहे.

१] तालुका:-

महसूल विभागाचा कारभार व्यवस्थित चालविण्यासाठी ज्या काही विशिष्ट गावांचा विशिष्ट स्थानातील महसूलाशी संबंध येतो त्यास तालुका असे म्हणतात.

तसेच १०,००० पेक्षा अधिक लोकवस्ती असणा-या शहरात तालुक्याचे ठिकाण म्हणतात.

२] माध्यमिक :-

ज्या शाळेत इयत्ता ५ वी ते इयत्ता १० पर्यंतचे शिक्षण दिले जाते व विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास साधला जातो त्यास माध्यमिक असे म्हणतात.

३] अध्यापन :-

एखादा विशिष्ट शैक्षणिक विचार साकार करण्याचा केलेला प्रयत्न म्हणजे अध्यापन होय.

४] चिकित्सक :-

ज्या गोष्टीचा बारकाईने व अतिशय सूक्ष्म असा अभ्यास केला जातो त्यास चिकित्सक म्हणतात.

५] अभ्यास :-

"व्यासंग"

६] ग्रामीण :-

जेथे ग्रामपंचायत असते, आधुनिक सुखसोयी जेथे नसतात, पाणी पुरवठ्याची योजना नसते, करमणूकीची साधने नसतात, यास ग्रामीण म्हणजे आहे.

१. [ई] समस्येचे महत्त्व व गरज :-

माध्यमिक स्तरावर भूगोलाचा अंतर्भाव सामाजिक शास्त्रे [Social Sciences) या व्यापक विषयात केला आहे. सामाजिक अभ्यास या विषयात इतिहास, भूगोल व नागरिकशास्त्र हे विषय अंतर्भूत आहेत. सध्या प्राथमिक व माध्यमिक शाळांतील भूगोलाचे अध्यापन करण्याचे काम सर्वसाधारणपणे मुख्याध्यापक ठरवितील त्या शिक्षकास करावे लागते.

"मुख्याध्यापकाच्या वेळापत्रकाच्या सोयीनुसार भूगोल विषयाचे पुरेसे ज्ञान [पदवीचे] किंवा भूगोल पध्दतीचे प्रशिक्षण मिळालेले असलेच असे सांगता येणार नाही"?

भूगोल अध्यापनाच्या सध्याच्या दुरावस्थेचे अनेक कारणांपैकी हे एक कारण आहे.

माध्यमिक स्तरावर निरनिराळे विषय शिक्षविले जातात. भाषा, शास्त्र, गणित, सामाजिक शास्त्रे व इतर अभ्यासानुवर्ती विषय. बहुतेक विषय सक्तीचे आहेत. विद्यार्थ्यांना विषय निवडण्याचे स्वातंत्र्य अत्यंत अल्प असे आहे. त्याच बरोबर आज वैद्यकीय आणि अभियांत्रिकी शाखेकडे प्रवेश मिळविणे हे प्रतिक्रियेचे लक्षण होऊन बसले आहे. साहजिकच आज सारा भर इंग्रजी, विज्ञान व गणित या विषयावर असलेला दिसून येतो. हेच विषय शिक्षक, पालक, मुख्याध्यापक व विद्यार्थ्यांना महत्त्वाचे वाटतात. याचा प्रत्यय शालांत परीक्षेच्या निकालाच्या वेळी येतो. ब-याचशा विद्यार्थ्यांना शास्त्र, गणित या विषयात २० % पेक्षा अधिक गुण मिळालेले असतात. मात्र भूगोल विषयाला कमी गुण मिळालेले दिसून येतात. भूगोल विषयाचा सामाजिक शास्त्रात समावेश केला असल्यामुळे या विषयाचा सफ वेगळा असा अभ्यास करत नाहीत. शालेय स्तरावर भूगोल विषयाला असलेले गौण स्थान व मुख्याध्यापक, शिक्षक व पालक यांचा भूगोल विषयाकडे पाहण्याचा उदासीन दृष्टिकोन स्पष्ट करताना अनंत कालेकर म्हणतात की,

"भूगोल हा पूर्ण स्वतंत्र विषय आहे. पण लोकांनी त्याला समाजशास्त्राच्या बासनात गुंडाळून ठेवलाय. गुण आहेत चाळीस. समाजशास्त्राच्या १०० गुणापैकी कोठूनही ३५ गुण मिळाले की, पोराचे घोडे गणित न्हाले. त्यासाठी भूगोल आलाच पाहिजे, समजलाच पाहिजे, असा पालकांचा आग्रह नसतो. सर्व विषयांची माता असलेल्या या विषयासाठी आठवड्याला केवळ दोन तासिका असतात आणि वेळापत्रक तयार करताना ज्या शिक्षकाला दोन तासिका कमी पडतात त्या शिक्षकाच्या माथी हमखास भूगोल विषय मारला जातो दुस-या दोषत्याही विषयाच्या बाबतीत एवढी उपेक्षा आढळत नाही. अत्यंत जिवंत असलेला हा रसरशीत विषय, पण आम्हा मोठ्यांच्या नादानपणामुळे विद्यार्थ्यांचा तो सर्वात नावडता

विषय आम्ही मोठ्यांनीच बनविला आहे"४

वरील विवेचनाचा विचार करता शालेय स्तरावर भूगोल विषयाला असलेले गौण स्थान व मुख्याध्यापक, पालक, शिक्षक यांचा भूगोलाकडे पाहण्याचा उदासीन दृष्टिकोन यामुळे विद्यार्थ्यांच्या ठिकाणी भूगोला बद्दल नावड निर्माण होण्यास मदत होते. साहजिकच त्यांना हा विषय रूक्ष व कंटाळवाणा वाटतो. त्यामुळे या विषयाच्या अभ्यासात त्यांना गोडी वाटत नाही.

एकंदरित समाजातील सर्वच घटकांनी या महत्त्वाच्या विषयाकडे दुर्लक्ष केले असल्यामुळे की काय महाराष्ट्रातील भूगोल प्रेमींनी १४ जानेवारी रोजी भूगोल दिन साजरा करण्याची कल्पना मांडली असावी. बालका पासून अपंगापर्यंत आणि स्वातंत्र्य दिनापासून पर्यावरण दिनापर्यंत वेगवेगळे दिन साजरे होत असतात. भूगोल दिनाची आवश्यकता, गरज, उपयुक्तता व औचित्य याचे स्पष्टीकरण करताना डॉ. सुरेश गरसोळे म्हणतात -

"खरे तर एखाद्या दुर्लक्षित उपेक्षित आणि रूक्ष विषयाकडे लक्ष वेधण्याचा भूगोल दिन हा एक राजस तन्मार्ग आहे. आपल्या देशातील भूगोलाचा विचार करता तो पारंपारिक कल्पना, प्राथमिक स्तरावरील कच्चे संशोधन, इतिहासाची नको ती सांगड आणि विज्ञानाशी फारकत. त्यामुळे भूगोलाचे स्थान दुय्यम राहिले आहे. भूगोल हा विषय भाषा आणि गणिताप्रमाणे रोजच्या व्यवहारातील उपयुक्तता पुरवणारा नसल्यामुळे मागे पडला. उपयुक्त असूनही प्रतिध्वनी पराडमुख राहिला हेच खरे"५

एकंदरित शालेय स्तरावर आज सारा भर इंग्रजी, शास्त्र व गणित या विषयावर मोठ्या प्रमाणात देण्यात आल्यामुळे भूगोल विषय उपेक्षित दुर्लक्षित राहिला आहे.

गेली पाच वर्षे संशोधक अध्यापक महाविद्यालयांमध्ये भूगोल अध्यापनाचे काम करत आहे. तसेच भूगोल अध्यापनाच्या उदबोधन वर्गांमध्ये असे आढळून आले की, भूगोलाचा दर्जा घसरला आहे. तसेच हा विषय दुर्लक्षित झालेला आहे.

माध्यमिक स्तरावर भूगोल अध्यापनाच्या सधःस्थितीचा विचार करता असे दिसून येते की, शालेय शिक्षकांना विद्यार्थ्यांना कसे शिकवावे हे माहित असते पण विषयातील ज्ञानसंपदा अपुरी पडत असल्याचे दिसून येते. काही वेळेस ज्ञानसंपदा चांगली असते पण अध्यापन पध्दतीची माहिती नसते. अभ्यासक्रमातील निरभिराळे घटक कोणत्या पध्दतीने शिकवावेत ते समजत नाही. शिक्षकाला पध्दती समजली तरी शाळेत शैक्षणिक साधने उपलब्ध नसतात. काही शाळेत शैक्षणिक साधने उपलब्ध असतात पण शिक्षकाला ती हाताळता येत नाहीत. किंवा ते त्याचा वापर करत नाहीत. काही शाळांत संदर्भ पुस्तके उपलब्ध नसतात. जिथे ती उपलब्ध असतात, तिथे ती वाचण्यासाठी शिक्षकाला वेळ मिळत नाही. खेड्यातून मार्गदर्शन करणारे अनुभवी शिक्षक किंवा प्राध्यापक नसतात. अशा कितीतरी समस्यांना शिक्षकांना तोंड द्यावे लागते. खादी समस्या नेमक्या कोणत्या स्वरूपाची आहे? ही समस्या आपल्या शाळेपुरतीच मर्यादित आहे काय? ही समस्या खाद्या वर्गाबाबत आहे काय? ही समस्या अभ्यासक्रम किंवा पाठ्यपुस्तके याबाबत आहे काय?

या समस्यांवर खादे छोटे संशोधन करून त्या संशोधनाव्दारे काढलेल्या निष्कर्षांमुळे खादी समस्या सुटण्याची शक्यता आहे. तसेच हे निष्कर्ष इतर भूगोल शिक्षकांना उपयोगी पडतील. व आपल्या अध्यापन पध्दतीतील उणिवा टाळून प्रभावी अध्यापन करण्यास मदत होईल. या संशोधनामुळे भूगोल अध्यापनाचे मुख्यमापन करण्यास मदत होईल. त्याच बरोबर विद्यार्थ्यांची निरीक्षण क्षमता, कल्पनाशक्ती, तर्कशक्ती, व त्यांचेमध्ये भौगोलिक दृष्टिकोन विकसित करता येईल. भूगोलासारख्या रूक्ष विषयात विद्यार्थ्यांना गोडी वाटावी व या विषयाचा त्यांनी मनापासून अभ्यास करावा, आणि शिक्षकांनी जर त्यांच्या कृतीला वाव दिला, योग्य मार्गदर्शन केले तर ते साध्य होईल असा विचार करून संशोधकाने सदर विषयाची निवड केली आहे. सदर संशोधनातून काढलेल्या निष्कर्षांचा फायदा मुख्याध्यापक, शिक्षक, पाठक व विद्यार्थ्यांना होईल अशी संशोधकाला आशा वाटते.

१. [उ] अभ्यासाची उद्दिष्टे:-

प्रस्तुत अभ्यासाची उद्दिष्टे खालील प्रमाणे सांगता येतील.

- १] अध्यापनाच्या विविध पध्दती व तंत्राचा अभ्यास करणे.
- २] शैक्षणिक साधनांच्या उपलब्धतेचा आढावा घेणे.
- ३] भूगोलाच्या अध्यापनामध्ये शैक्षणिक साधनांचा वापर कितपत केला जातो याची पाहणी करणे.
- ४] शिक्षकांच्या व्यावसायिक तयारीचा अभ्यास करणे.
- ५] भूगोल अध्यापनाच्या समस्यांचा शोध घेणे.
- ६] भूगोल अध्यापन सुधारण्यासाठी उपाय योजना सुचविणे.

१[ऊ] संदर्भ साहित्याचे समालोचन:-

संदर्भ साहित्याच्या अभ्यासाचे महत्त्व स्पष्ट करताना जे डब्ल्यू वेस्ट म्हणतो-

"The search for related literature is one of the first steps in the research process. It is a valuable guide to defining the problem recognizing its significance, suggesting promising data-gathering devices appropriate study design and sources of data".⁶

संदर्भ साहित्याचे समालोचन करण्यासाठी अभ्यासकाने खालील शैक्षणिक संशोधन ग्रंथांचा अभ्यास केला आहे.

- I. The 111rd Indian year book of Education,
Educational Reserach, N.C.E.R.T.New Delhi.
- II. A Survey of Research in Education, edited by
Dr. M.B. Buch, centre of advanced study in
Education, M.S. University Baroda.
- III. Educational Investigations in Indian Universities

(1939-1961) N.C.E.R.T. NewDelhi.

- IV. Educational Investigations in Universities in Maharashtra (1939-1970) ,State Institute of Education, Pune).
- V. Second Survey of Research in Education (1972-1978)
Dr. M.B. Buch (Ed) ,Society for Educational Research and Development ,Baroda.
- VI. Educational Research in University of Bombay, Dr. (Mrs.) Pratibha Deo (Ed) Department of Education, University of Bombay 1981.
- VII. Educational Research in Universities in Maharashtra, Dr.N.K. Patole (Ed) Platinum Jubilee year Commemoration Volume, 1982 S.T. College ,Bombay.
- VIII. Third Survey of Research in Education (1978-1983)
Dr. M.B. Buch (Ed) National Council of Education Research and Training, New Delhi.

क] Prof. Deouza⁷ conducted a study in culcutta University in 1971."It was related to regional concept in the teaching of Geography with Statistical analysis from actual teaching."

[प्रा. डिस्सूजा [१९७१] यांनी कलकत्ता विद्यापीठामध्ये संशोधन केले. प्रस्तुत संशोधनाचा संबंध प्रत्यक्ष भूगोल विषय संख्याशास्त्रीय पृथः करणासह शिक्षकविताना आपण वापरत असणा-या प्रादेशिक संकल्पनेशी होता.]
संशोधनाची कार्यपध्दती:-

सुनियंत्रित पध्दतीने म्हणजेच संपूर्ण देश एक देश एक भौगोलिक विभाग मानून तसेच प्रादेशिक पध्दतीने म्हणजेच संपूर्ण देशाचा एखादाच प्रदेश भौगोलिक प्रमाण किंवा विभाग मानून भूगोलाचे अध्यापन करून वस्तुनिष्ठ चाचण्या घेतल्या. नंतर त्या चाचण्याच्या आधारे मिळालेल्या गुणांचा तौलनिक अभ्यास करण्यात आला.

या संशोधनाची योजना पुढील प्रमाणे आहे. वरील पध्दतीने भूगोल विषयाचे अध्यापन कलकत्त्यातील १४ इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांतील ९ व्या इयत्तेतील ४८६ विद्यार्थ्यांचा एक गट या प्रमाणे गट करून त्यांना बॅलर्डस कोलंबियन मेन्टल टेस्ट देण्यात आली. त्यावस्तु बुध्दीमत्ता चाचणीच्या मिळणा-या गुणानुसार उतरत्या क्रमाने दोन गट पाडून त्या गटातील प्रत्येक मुलाला अगदी समान पातळीवर शालेय गुण मिळालेले होते. या दोन्ही गटापैकी एका गटाला सुनियंत्रित पध्दतीने शिक्षविण्यात आले. दुस-या गटाला प्रादेशिक पध्दतीने शिक्षविण्यात आले. काही दिवसांनी या विद्यार्थ्यांना वस्तुनिष्ठ चाचणी देण्यात आली. वस्तुनिष्ठ चाचणीच्या निकालावस्तु संख्याशास्त्रीय पध्दतीचा फ्रिक्वेन्सी स्ट्रिब्युशन मीन, मेडीयन, मोड, स्टॅंडर्ड डेव्हिएशन, स्फ टेस्ट, स्कुव्हेनेस व क्युरबोसीस पध्दतीचा उपयोग करून निकाल तयार करण्यात आला.

संशोधनाचे निष्कर्ष :-

सदरच्या संशोधनावस्तु खालील निष्कर्ष आढळून आले.

१. फ्रिक्वेन्सी डिस्ट्रीब्युशन, फ्रिक्वेन्सी, पॉलीगॉन आणि ऑर्गीव्हज वस्तु असे दिसून आले की, प्रादेशिक पध्दतीने शिक्षविलेल्या विद्यार्थ्यांचे गुण व त्यांची गुणवत्ता ही सुनियंत्रित पध्दतीने अध्यापन केलेल्या विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्तेपेक्षा खूपच जास्त होती.

२. मीन, मेडीयन, मोड या कसोट्याच्या उपयोगावस्तु सुध्दा वरीलप्रमाणेच चित्र दिसून आले. स्टॅंडर्ड डेव्हिएशनच्या संदर्भात विचार केला असता दोन्ही गटांमध्ये दिसणारे चित्र हे खूपच तुलना करण्यासारखे होते.

३. दोन्हीही पध्दतीने विद्यार्थ्यांना मिळणा-या गुणांचे वाटप हे सामान्यपणे Chi-Square Test Skewness & Kurtosis पध्दतीचे होते.

ख] (Prof. SHRIVASTAVA ⁸ Conducted the study in Laknow University in 1969.

This study indicated the position of teaching social studies in secondary schools at Uttar Pradesh.

संशोधनाची उद्दिष्टे:-

वर्तमान संशोधनाची उद्दिष्टे खालील प्रमाणे आहेत.

१. समाजातील विद्यार्थ्यांच्या संदर्भात लोकशाही प्रणाली व प्रवृत्ती यांचा विकास लक्षात घेऊन शालेय संसदेचे मूल्यमापन करणे.
२. तसेच ज्या विद्यार्थ्यांनी समाजशास्त्राचा अभ्यास केलेला नाही त्या विद्यार्थ्यांपेक्षा समाजशास्त्राचा अभ्यास केलेला विद्यार्थी कितपत श्रेष्ठ आहे ते पहावे.

संशोधनाची कार्यपध्दती:-

या संशोधनाकरिता दोन शहरातील आठ शैक्षणिक विभागातील ११४७ विद्यार्थी निवडलेले होते. प्रत्येक शहरातून चार शाळा निवडण्यात आलेल्या होत्या म्हणजे संशोधनासाठी आवश्यक असणारी सर्व साधन सामुग्री उत्तरप्रदेशातील १६ शहरातील एकूण ६४ शाळांतून निवडलेली होती. ही सर्व साधनसामुग्री तयार केलेल्या प्रश्नावलीच्या आधारे गोळा करण्यात आलेली होती. आणि तिचे पृथःकरण व अर्थनिर्वचन करण्याकरिता एकच चाचणी वापरण्यात आली होती.

संशोधनाचे निष्कर्ष:-

या संशोधनावरून असे दिसून आले आहे की, व्यक्तीच्या जाणीवाचा विकास करण्याकरिता भूगोल विषयाची भूमिका उल्लेखनीय आहे.

- ग] Patyal C.B.⁹ Carried Out A Study of Readability Indices of Prescribed Geography Materials in Geography for Std VIII and It's Effectiveness on Reading Comprehension in 1977.

संशोधनाची उद्दिष्टे:-

१. राज्याने इयत्ता ८ वी च्या तयार केलेल्या भूगोल कृमिक पाठ्यपुस्तकातील साहित्याची यादी तयार करणे.
२. या प्रकरणातील प्रत्येक प्रकरण वाचनीय आहे किंवा नाही यासंबंधी एक सूत्र तयार करणे.
३. प्रत्येक प्रकरणाच्या संदर्भ ग्रंथाची यादी ठरविणे.
४. ज्या प्रकरणांची उच्च वाचनीयता आहे ती शोधून काढणे.
५. भूगोलाच्या कृमिक पुस्तकातील प्रकरणांच्या आकलनाकरिता एक साधन तयार करणे.

संशोधनाची कार्यपध्दती:-

या संशोधनाकरिता एकूण १० शाळांची निवड केलेली होती. त्या एकूण १० शाळांत मिळून ४७२ विद्यार्थी शिक्षित होते. या संशोधनाची माहिती संकलित करण्याकरिता शिक्षकांनी तयार केलेली चाचणी, वाचन क्षमता चाचणी आणि आकलन क्षमता चाचणी इत्यादीचा वापर करण्यात आला होता. चाचण्याकरिता वाचनीय "इंडेक्स" नंबर ०.८४ असा होता. हे संशोधन प्रायोगिक पध्दतीचे असून मध्यमान आणि स्टॅंडर्ड डेव्हिएशन यावर आधारलेले होते. यामध्ये -

१] नियंत्रित व २] प्रायोगिक असे दोन गट होते. नियंत्रित गटाला तीन प्रकरणांची माहिती वाचण्यास सांगितलेली होती. तर प्रायोगिक गटाला पुन्हा लिहिलेले साहित्य वाचण्यास सांगितले होते. अशा प्रकारे मिळविलेल्या साधन सामुग्रीचे विश्लेषण करण्याकरिता **Analysis of Variance** वापरले होते.

संशोधनाचे निष्कर्ष:-

या संशोधनाचे प्रमुख निष्कर्ष खालील प्रमाणे होते.

- १] नियोजित क्रमिक पुस्तकातील एकूण ३२ प्रकरणांची वाचनीय पातळी व्यापक प्रमाणात दिसून आली.
- २] या सर्व प्रकरणांची मांडणी करण्याची पातळी लक्षात घेऊन चढता क्रमांक केलेली नव्हती.
- ३] तांत्रिक शब्दांचे स्पष्टीकरण देण्यात आलेले नव्हते.
- ४] या संशोधनावरून असे दिसून आले की, कर्मापदांच्या वाचनावर दिसून आलेला आहे. त्याच प्रमाणे ज्या विद्यार्थ्यांची बुद्धीमत्ता उच्च अथवा कमी दर्जाची आहे अशा विद्यार्थ्यांवर देखील दिसून आलेला आहे.

घ] NARAYANSWAMI ¹⁰, Carried Out a research in madurai in 1960. He has dealt with the problems of teaching social studies in the Schools.

The main purpose of the study was to make an inquiry into the teaching of Social studies in the context of the Introduction of Social Sciences.

संशोधनाची कार्यपद्धती:-

या संशोधनाकरिता मदुराई जिल्ह्यातील समाजशास्त्राच्या वगाचे निरीक्षण केले होते. त्यासाठी, मुख्याध्यापक आणि सहकारी शिक्षक यांच्या बरोबर चर्चा देखील घडवून आणलेली होती. आणि प्रश्नावलीच्या साहाय्याने मार्च १९५८ सालातील एस्. एस्. सी परिक्षेतील ६०० उत्तरपत्रिकांचे विश्लेषण करण्यात आले होते.

संशोधनाचे निष्कर्ष:-

या संशोधनाचे निष्कर्ष खालील प्रमाणे आहेत. वरील संशोधनावरून असे दिसून आले आहे की, समाजशास्त्रासाठी उत्तम प्रयोगशाळा असून देखील कांही वेळा जुन्या तंत्राचा वापर परिक्षेत करण्यात आलेला आहे. तसेच समाजशास्त्राच्या

अध्यापनाविषयी फारच थोडा आधुनिक दृष्टिकोन पहाक्यात मिजालेला आहे. त्याच प्रमाणे समाजशास्त्राचे वर्ग अतिशय गैरसोयीचे वाटले आहेत.

१९५८ मध्ये ज्या अभ्यासक्रमाची उजळणी झाली आहे. त्याची पूर्तता आज देखील झालेली नाही. प्रामुख्याने शैक्षणिक साहित्य व त्याचा वापर हा फारसा वापर करण्यात आलेला नाही असे आढळून आले, काही ठिकाणी विविध नकाशे व इतर शैक्षणिक साहित्य दिसून आले. पण त्याबाबत काहीच नियोजन दिसून आलेले नाही. स्थानिक समाजात ज्या गोष्टी उपलब्ध नाहीत. व समाजशास्त्राच्या अध्यापनाकरिता क्रीडा पध्दतीचा वापर करावा असे नमूद केलेले असताना देखील तिचा वापर फारसा दिसून आलेला नाही.

Prof. Patil T.B. ¹¹

In College of Education, Barsi Conducted the Study in Shivaji University. It was related to the present Position and problems of Teaching Geography in the Rural Secondary Schools of Solapur District.

संशोधनाची उद्दिष्टे:-

- १] शैक्षणिक साधनांच्या उपलब्धतेचा आढावा घेणे.
- २] शिक्षकांच्या व्यावसायिक तयारीचा अभ्यास करणे.
- ३] अध्यापनाच्या विविध पध्दती व तंत्राचा अभ्यास करणे.
- ४] भूगोलाचे अध्यापन सुधारण्यासाठी उपाय योजना सुचविणे.

संशोधनाची कार्यपध्दती:-

वर्तमान संशोधन सर्वेक्षण पध्दतीने केलेले आहे. या संशोधनाची स्मरणा ही नैसर्गिक आहे. प्रस्तुत संशोधनात अभ्यासकाने आवश्यक असलेल्या माहितीचे संकलन करण्याकरिता १] प्रश्नावली २] मुलाखती ३] निरीक्षण व चर्चा व भेटी इत्यादी साधनांचा वापर केला आहे.

संशोधकाने सोलापूर जिल्ह्यातील ग्रामीण भागातील भूगोल शिक्षकांकडून माहिती संकलित करण्यासाठी प्रश्नावली तयार केलेली होती. सर्व छेड्यातील

माध्यमिक शाळांतील शिक्षकांना पोष्टाने पाठविण्यात आली होती. काही माध्यमिक शाळांना भेटी देऊन शिक्षकांना प्रश्नावल्या दिल्या होत्या. विविध शाळांतील १५५ ग्रामीण माध्यमिक भूगोल शिक्षकांना प्रश्नावलीचे वाटप केलेले होते. त्यापैकी ६० ग्रामीण शाळांतील एकूण ८० शिक्षकांनी प्रश्नावली भरून प्रतिसाद दिला होता.

त्याच बरोबर ४० मुख्याध्यापक, ४० तज्ञ, २० शिक्षक, २० पालक, आणि २० शाळेतील विद्यार्थी यांचेकडून प्रश्नावली मुलाखती, चर्चा इत्यादी व्दारे माहिती मिळविली.

संशोधनाचे निष्कर्ष:-

संशोधनाचे काही प्रमुख निष्कर्ष खालील प्रमाणे -

१. बहुसंख्यांक शिक्षक आवश्यक शैक्षणिक पात्रता धारक होते. २३.७५% शिक्षक पदव्युत्तर प्रशिक्षित होते. जवळ जवळ सर्वच शिक्षकांची व्यावसायिक पात्रता चांगली होती.
२. ८० शिक्षकांपैकी ४१ शिक्षकांचा पदवी परीक्षेला स्पेशल भूगोल विषय होता.
३. बहुसंख्यांक शिक्षक अध्यापनामध्ये प्रश्नोत्तर पध्दतीचा वापर करतात. -
[९२.२५%], व्याख्यान पध्दती [७८.७५%], निरीक्षण पध्दती [७६.२५%]
स्पष्टीकरण पध्दती [७३.७५%], गोष्ट पध्दती [७३.७५%] आणि उजळणी पध्दती [७०.००%]
४. वेळापत्रकात भूगोलाचे तास ५, ६, ७ व्या क्रमावर आहेत. त्यामुळे हे तास अयोग्य आहेत.
५. ७०% शिक्षक उपलब्ध तासिकांमध्ये अभ्यासक्रम पूर्ण करू शकत नाहीत. अभ्यासक्रमाच्या पूर्तिसाठी ते जादा तास घेतात.
६. ५६.२५% शिक्षक वर्गात पाठ्यपुस्तकाचा वापर करत नाहीत. ६२.५०% शिक्षकांच्या मते भूगोलाचे पाठ्यपुस्तक सदोष आहे.
७. सर्वच शिक्षक अध्यापनात नकाशांचा वापर करतात.

८. भूगोलाच्या अध्यापनासाठी आवश्यक असणारी स्वतंत्र भूगोल कक्षाची सोय असणारी एकही माध्यमिक शाळा सोलापूर जिल्ह्यातील ग्रामीण भागात आढळून आलेली नाही.
९. सोलापूर जिल्ह्यातील ग्रामीण भागातील जवळ जवळ ८६.२५% शाळेत भौगोलिक वस्तुसंग्रहालयाची उपलब्धता नाही. केवळ फक्त २ शाळांत विज्ञान प्रयोग शाळेशी जोडून भौगोलिक वस्तुसंग्रहालय आहे.
१०. सन १९७९, १९८०, १९८१ या वर्षांत प्रत्येक वर्गातून उत्तीर्ण होणा-या विद्यार्थ्यांचे प्रमाण ७४% च्या दरम्यान आहे.
११. भूगोल विषय १०० गुणांसाठी असावा असे ६५.८५% शिक्षकांचे मत आहे.

१[ए] संशोधनाची कार्यपध्दती:-

सर्वप्रथम संशोधनाची समस्या निश्चित करण्यात आली. संशोधन समस्ये निश्चित केल्यानंतर संशोधनाची उद्दिष्टे ठरविली. त्यानंतर संशोधनाची पध्दत, संशोधनाची साधने, नमुना निवड इत्यादीचा क्रमाने विचार करण्यात आला. संशोधनाची उद्दिष्टे साध्य होण्यासाठी कार्यपध्दतीची निश्चिती करणे आवश्यक असते. संशोधनाची कार्यपध्दती निश्चित केली नसेल तर संशोधन कार्याला योग्य दिशा व गती मिळू शकणार नाही. त्यासाठी संशोधनाची कार्यवाही इष्ट दिशेने व्हावी व नियोजित कालावधीत संशोधनाचे कामकाज पूर्ण व्हावे म्हणून प्रस्तुत अभ्यासासाठी संशोधनाची कार्यपध्दती खालील प्रमाणे निश्चित करण्यात आली होती.

क) नमुना निवड:-

१. शाळा:-

देवगड तालुक्यातील एकूण २५ माध्यमिक शाळांपैकी प्रस्तुत संशोधनासाठी २१ माध्यमिक शाळांची निवड करण्यात आलेली आहे.

२. मुख्याध्यापक:-

२. मुख्याध्यापक:-

अभ्यासासाठी घेतलेल्या एकूण २१ माध्यमिक शाळा पैकी १० शाळांतील मुख्याध्यापक प्रतिसादक म्हणून घेतले आहेत.

३. विषय शिक्षक:-

इयत्ता ५ वी ते १० पर्यंतच्या वर्गांना भूगोलाचे अध्यापनकरणा-या एकूण ६० शिक्षकांचा प्रतिसादकामध्ये समावेश आहे.

४. तज्ञ:-

एकूण १० भूगोल तज्ञांचा प्रतिसाद विचारात घेतलेला आहे.

ख] संशोधन पध्दत:-

प्रस्तुत अभ्यासासाठी अभ्यासकाने सर्वेक्षण [पाहणी] पध्दतीचा अवलंब केलेला आहे. या अभ्यासाचे स्वस्म वर्णनात्मक असे आहे.

ग] माहिती संकलनासाठी वापरलेली साधने:-

अभ्यासकाने संशोधनासाठी आवश्यक ती माहिती उपलब्ध करण्यासाठी खालील साधनांचा उपयोग केला आहे.

१] प्रश्नावली:-

इयत्ता ५ वी ते १० पर्यंतच्या वर्गांना भूगोलाचे अध्यापन करणा-या शिक्षकांसाठी प्रश्नावली तयार करण्यात आली आहे. शिक्षकांसाठी तयार केलेली प्रश्नावली एकूण ९ भागात विभागली आहे. त्याची माहिती कोष्टक क्र. १.१ मध्ये दिली आहे.

कोडटक क्रमांक १.१

प्रश्नावलीचे भाग

अ.क्र.	प्रश्नावलीचे भाग	प्रश्नावलीतील प्रश्नाचे क्रमांक
१]	शिक्षकांची वैयक्तिक माहिती	१ ते ९
२]	भूगोल अध्यापनाची उद्दिष्टे	१० ते १२
३]	भूगोल विषयाचा अभ्यासक्रम	१३ ते २१
४]	भूगोलाचे अध्यापन	२२ ते २८
५]	शैक्षणिक साधने	२९ ते ३४
६]	भूगोल वर्ग व वस्तुसंग्रहालय	३६ ते ३७
७]	भूगोल ग्रंथालय	३८ ते ४४
८]	अभ्यासपूरक कार्यक्रम	४५ ते ४८
९]	मूल्यमापन	४९ ते ५४

२] मुलाखती:-

माध्यमिक शाळांचे मुख्याध्यापक व भूगोल तज्ञांच्या मुलाखती घेण्यात आल्या आहेत. [१० मुख्याध्यापक व १० तज्ञ]

३] शाळांना भेटी व पाठांचे निरीक्षण:-

शिक्षकांसाठी प्रश्नावली तयार केल्यानंतर संशोधकाने शिक्षकांना पोस्टाव्दारे प्रश्नावल्या पाठविल्या व काही शाळांना शक्य होईल तेव्हा प्रत्यक्ष भेटी देउन शिक्षकांना प्रश्नावल्या वाटल्या. प्रश्नावल्या वाटप केल्यानंतर एका महिन्याने संशोधकाने शाळेला भेटी देउन त्या प्रत्यक्ष भेटी घेतल्या. [एकूण ६० शिक्षकांनी प्रश्नावल्या भेटी दिल्या.

एकूण ६० प्रश्नावल्याचे पृथक्करण कोष्टकामध्ये दिलेले आहे. आलेख काढलेले आहेत. हे काम पूर्ण करण्यासाठी ३ महिन्यांचा कालावधी लागला. मिळालेल्या माहितीचे पृथक्करण करून अर्थ निर्वचन करण्यात आले.

संशोधकाने अधिक माहिती मिळावी म्हणून मुख्याध्यापकांना प्रश्नावल्या दिल्या प्रश्नावली परिशिष्ट "क" मध्ये दिलेली आहे एकूण १० मुख्याध्यापकांना प्रश्नावल्या दिल्या होत्या. नंतर त्यांच्या प्रत्यक्ष मुलाखती घेतल्या गेल्या. मुलाखती घेण्यापाठीमागील हेतू असा होता की शिक्षकांना दिलेल्या माहितीची विश्वसनीयता पडताळून पाहणे. मुख्याध्यापकांची नावे परिशिष्ट "इ" मध्ये दिलेली आहेत. मुख्याध्यापकांच्या प्रश्नावलीचे योग्य पृथक्करण करून त्याचे विशदीकरण केले. प्रत्यक्ष शाळांना भेटी देऊन काही भूगोल शिक्षकांच्या पाठाचे व शालेय परिसराचे निरीक्षण केले. मिळालेल्या माहितीचे विशदीकरण केले आणि त्या आधारे निष्कर्ष काढले. भूगोल अध्यापनाचा दर्जा सुधारण्यासाठी काही उपाय सुचविले. तसेच काही शिफारशी केल्या.

संशोधनासाठी आवश्यक ती माहिती मिळविण्यासाठी खालील ग्रंथालयातील संदर्भ ग्रंथांचा अभ्यास करून त्याचा आधार घेण्यात आला.

१] ग्रंथालय	-	शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.
२] ग्रंथालय	-	शिक्षण महाविद्यालय, देवगड.
३] ग्रंथालय	-	शिक्षण महाविद्यालय, बार्शी.
४] ग्रंथालय	-	अध्यापक विद्यालय, बार्शी.
५] ग्रंथालय	-	श्रीमान भाउसाहेब झाडबुके महाविद्यालय, बार्शी.
६] ग्रंथालय	-	शिवाजी महाविद्यालय, बार्शी.
७] ग्रंथालय	-	न्यू हायस्कूल बार्शी.
८] ग्रंथालय	-	श्री. एम. एच. केळकर महाविद्यालय, देवगड.
९] ग्रंथालय	-	महावीर कॉलेज, कोल्हापूर.

१ [ऐ] संशोधनाच्या मर्यादा :-

प्रस्तुत संशोधनाच्या मर्यादा खालील प्रमाणे आहेत.

प्रस्तुत संशोधनात -

- क] देवगड तालुक्यातील माध्यमिक शाळांचा विचार केला आहे.
- ख] हे संशोधन देवगड तालुक्यातील फक्त २१ माध्यमिक शाळांपुरते मर्यादित आहे.
- ग] या संशोधनासाठी इयत्ता ५ वी ते १० वी पर्यंतच्या वर्गांचा विचार केलेला आहे.
- घ] भूगोल अध्यापनातील समस्यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

१ [ओ] प्रकरणाचे नियोजन

प्रकरणाचे नियोजन खालील प्रमाणे आहे.

प्रकरण १ ले :-

पहिल्या प्रकरणात समस्येचे महत्त्व व गरज या बद्दल माहिती वर्णन केलेली आहे. तसेच अभ्यासाची उद्दिष्टे, संशोधनावर आधारित इतर संदर्भ साहित्याचा अभ्यास, संशोधन पध्दती इत्यादीचे थोडक्यात वर्णन केलेले आहे.

प्रकरण २ रे :-

दुस-या प्रकरणात भूगोलाचा अर्थ [व्याख्या] भूगोलाचे त्वस्म व्याप्ती व भूगोलाचे महत्त्व याचा विचार केला आहे.

प्रकरण ३ रे :-

प्रस्तुत प्रकरणात भूगोल अध्यापनासाठी उपयुक्त अतणा-या पध्दती, भूगोल अध्यापनातील विविध शैक्षणिक साधने व भूगोल शिक्षकांची

पात्रता व गुण यांचा आदार केला आहे.

प्रकरण ४ थे :-

प्रस्तुत प्रकरणात विविध शाळांतील शिकांच्या मार्फत मिळविलेल्या माहितीचे तसेच मुख्याध्यापक, तज्ज्ञ यांच्या मुलाखतीद्वारा मिळालेल्या माहितीचे व शाळांना दिलेल्या भेटीनुसार मिळालेल्या माहितीचे वर्गीकरण-विश्लेषण आणि विशदीकरण केले आहे.

प्रकरण ५ वे :-

प्रकरण ५ मध्ये माहितीच्या विशदीकरणाच्या साहाय्याने निष्कर्ष, शिफारशी व पुढील संशोधनासाठीचे विषय दिले आहेत.

संदर्भ.

१. मधु मंगेश कर्णिक :- "भित्तगाला पडलेले चंदेरी स्वप्न" दर्पण-सिंधु, अंक १ [१९८८], पृष्ठ क्रमांक ४१.
२. आर.बी. भिरजकर :- "सिंधुदुर्ग जिल्हा माध्यमिक अध्यापक संघ वाट्याल" महाराष्ट्र राज्य शिक्षक संघ स्मरणिका, [जानेवारी १९९१], पृष्ठ क्रमांक ४.
३. भा.गो.बापट :- भूगोल अध्ययन आणि अध्यापन, द्वितीयावृत्ती, पुणे : व्हीनस प्रकाशन, १९८१, पृष्ठ क्र. १५.
४. अनंत कालेलकर :- "असे भूगोल दालन प्रत्येक शाळेत हवे", भूगोल शिक्षक, अंक - ४ [ऑक्टो ते डिसेंबर ८९], पृष्ठ क्र. १४.
५. सुरेश गरसोडे :- "वदलता भूगोल" भूगोल शिक्षक, अंक-४, [ऑक्टो, डिसें १९८७], पृष्ठ क्र. ३.
६. John Best :- Research in Education fourth edition, New Delhi: Prentice Hall of India Private Limited, 1983, Page No. 41.
7. D'souza :- Cited by M.B.Buch, A Survey of Research In Education Baroda Centre of Advanced Study in education, faculty of Education and Psychology M.S.University 1974, P.279.
8. Shrivastava :- Cited by M.B.Buch, Second Survey of Research in education, Baroda Society for education Research and Development 1979,

- :- P. 311.
9. C.B.Patyal :- Cited by M.B.Buch, Second Survey of Research and in development 1979, P.302.
10. Narayan Swami :- Cited by M.B.Buch, A Survey of Research In Education, Baroda Centre of Advanced Study in Education. Faculty of Education and Psychology M.S.University 1974, P.289.
11. T.B.Patil :- "Teaching of Geography Ph.D. Thesis : Abstract"
भूगोल शिक्षक, अंक ३ [जुलै सप्टेंबर १९८६], पृष्ठ क्रमांक २१ ते २४.